

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ВІНТАЖ (перечитуючи професора Леоніда Ушкалова)

Девайс чи книга?

Нині навряд чи можна здивувати персональним девайсом. Більше, мабуть, здивує його відсутність. Свій настільний девайс зараз є в кожній людині. Або майже в кожній. Без стаціонарного комп'ютера чи моноблока, ноутбука чи ультрабука, вочевидь, нереально уявити людину в середовищі ХХІ століття, причому зовсім не обов'язково технологічно дуже просунуту. Нерідко навіть звичайну сучасну людину, в якій – так складається нині – є свій ментально чи професійно необхідний девайс. Настільний, одне слово.

А от у мене є своя настільна книга. Ароматно білі сторінки якої я гортаю вранці, коли все, здається, лише тільки бере свій розбіг, лишень тільки-но розпочинається, або вдень, коли інерція часу набуває особливо харизматичної відчутності, або й увечері, коли у зовнішньому завершенні цьогоденних подій ледь зримо зароджуються напруга й темпоритміка завтрашнього ранку.

Хоча власний науковий бренд Леонід Ушкалов сформував передусім аналітикою життєтворчої, літературно-художньої та філософської спадщини Григорія Сковороди в контексті епох, проте репрезентовану книгу, думається, також можна зарахувати до головних у науковій творчості Леоніда Ушкалова, а, можливо, й кваліфікувати її як *magnum opus* ученого-літературознавця.

Настільна книга ця має промовисту, як достеменний месидж, і доволі довгу, як життєва дорога, назву. Кожну з двох частин назви проткано когнітивними і дещо енігматичними конотаціями, що, як на мене, лише підсилює, мовити б, настільний статус книги. Це – “Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання” знакового харківського професора Леоніда Ушкалова (1956 – 2019).

Енциклопедія чи монографія?

Працю “Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання” можна потрактовувати як супермонографію або як ультрамонографію, неординарну за формою виконання й самобутню за концептуальним драфтом.

Композиційно книга Леоніда Ушкалова, поза всякими сумнівами, на перший погляд нагадує енциклопедичний формат. Статті в цьому фоліанті розташовані за класично абетковим принципом – від А до Я і в такий спосіб досліджують патерни, притаманні натурі Шевченка і його творчості. Проте цю книгу варто схарактеризувати як монографічну енциклопедію або моноенциклопедію, що, вочевидь, виглядає як оксиморон, як парадоксальний

термін. Справа не лише в тому, що статті, зрозуміла річ, написані одним ученим-інтелектуалом, а насамперед у іншому. Усі статті, мов численні дзеркала, крізь найрізноманітніші ракурси в першу чергу консеквентно репрезентують одну постать – Шевченкову.

Фактологія праці “Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання” всотала в себе, мовити б, доволі різні інформаційні портали, які, тим не менш, незримо поєднані між собою. Фактологія і фактологіка книги ґрунтується передовсім на літературних джерелах – віршах, поемах, епістолярії, щоденникові, який, що відмічає Леонід Ушкалов, “названий на французький лад “журналом”. Особливо часто учений звертається до повістей Шевченка – “Художник”, “Музикант”, “Близнюки”, “Варнак”, “Прогулянка з задоволенням і не без моралі” та інших, оскільки вони ретранслюють чимало інформативного контенту, який стосується поета, й не так усебічно потрактовані, інтерпретовані, як його поезія. Уводяться в аналітичний контекст і мистецькі джерела, передусім це малярські роботи самого Шевченка. Окрім цього, у праці реактуалізуються численні репліки, згадки, спогади друзів, близьких і не дуже близьких поетові людей.

Енциклопедичні охоплення й осяжність проблематики природно спонукає Леоніда Ушкалова відмічати абсолютно все – найтонші емоційні вібрації, напружені психологічні колізії, неординарні ментальні трансформації поета, різноманітні вияви його самопозиціонування в тодішньому соціумі.

Чимало текстових періодів книги відведено ліричним настроям і станам, що часто охоплювали поета: “Шевченко страшенно любив зоряне небо. Недаром зорі є в нього неодмінним атрибутом нічного українського пейзажу... Коли поет дивився на зорі, йому хотілось співати” (“Зірка”). Цілком суголосною наведеної властивості постає, скажімо, така деталь: “...Сам поет трохи вмів грати на гітарі”. Розвиваючи цей аспект, Леонід Ушкалов конкретизує: “Віктор Аскоченський згадував, як 1846 року в Києві на вечірці, коли товариство вийшло в сад, якийсь чоловік у нанковому півпальті сів на траву” й під гітару став співати. Це був Шевченко (“Гітара”). Спів, поціновування мелодійності, узагалі інтерес до сфери музики – усе це в книзі поєднується з тими різноманітними гамами – від ніжно-інтимних до патетичних і навіть богоборчих, що звучать у Шевченкових віршах і поемах.

Надзвичайна енергетика, ба навіть енергетика вдачі Шевченка також мовби оживає в одній із статей книги-фоліанту. Про це Леонід Ушкалов розповідає так: “Як завзятий театрал він не шкодував долонь, коли виступ актора, співака, музиканта чи танцюриста припадав йому до душі”. Й далі наводиться ось цей красномовний факт: “Одного разу під час виступу Айри Олдріджа на сцені Маріїнського театру Шевченко разом з Миколою Старовим від надміру

емоцій здійняли в ложі такий гармидер, що глядачі почали протестувати, а хазяйка ложі змушена була тікати геть іще до кінця спектаклю” (“Аплодисменти”). Поет і вищий петербурзький світ, поет серед людей різних прошарків, поет у соціумних обставинах і ситуаціях – це становить чи не найінформативніші аспекти дослідження.

Як domeжно об’єктивний літературознавець і вдумливий аналітик, Леонід Ушкалов, обсервуючи світське життя поета в Санкт-Петербурзі, не міг не поставити перед собою наступне запитання: “А чи грає ресторан бодай якусь роль у житті і творчості Кобзаря-Шевченка?” Учений одразу ж дає вмотивовану відповідь на це: “Так. Судячи з усього, поет почав відвідувати ресторани з літа 1838 року, коли став учнем Брюллова й оселився на квартирі в другому кварталі Васильєвського острова” (“Ресторан”). У цьому контексті Леонід Ушкалов досить докладно послуговується текстом повісті “Художник”, у якій, мовити б, зафіксовано ресторанні реалії з поетових молодих років.

Леонід Ушкалов постійно прагне відчутти й передати той пульс, що бився в Шевченковому тілі, виразити й оприявнити ту пульсацію духу, якою дихала його динамічна свідомість. Чутливий погляд Леоніда Ушкалова зауважує “характерні для” поета “блискавичні зміни настрою чи ... ідеалізацію когось, яка з часом може запросто обернутись на тотальне заперечення” (“Автопортрет”). Відмічає учений і схильність до крайнощів у внутрішньо-психологічних станах поета: “Ще в ранній юності він виношував думку про самогубство. Це сталось у Вільно 1830 року, коли Шевченко закохався в юну польку Ядвігу Гусиковську. Ця дівчина була вільна, і все її ество різко відрізнялось від того, що звик бачити поет серед рабів-кріпаків. Словом, перше кохання піднесло поетові душу, а водночас так сильно загостило відчуття свого власного рабства, що “він був близький до самогубства”. Це писав його друг і перший біограф Михайло Чалий” (“Самогубство”). Аспекту психології, ба навіть психічного світу поета в моноенциклопедії приділено значну увагу. Й зрозуміло чому. Це стає підґрунтям, а за лексикою ученого – “підложжям” для оприявлення безпосередніх зв’язків між психологічними станами поета і семантикою та симфонікою його творчості.

Леонід Ушкалов розмірковує над імпульсуванням художніх інтенцій, що виплескувалося в сюжетах, образах, колористиці, інтонаційних фарбах його творів, у тому числі малярських. Аргументовано розважуючи, що “Шевченко дуже любив малювати автопортрети”, що “ледь не перша його робота олійними фарбами, що припадає на початок 1840 року, – автопортрет”, що “свій останній автопортрет поет намалює за кілька місяців до смерті”, Леонід Ушкалов виокремлює “оцю Шевченкову пристрасть до автопортретів”. Розмірковуючи над цією “пристрастю”, над цим ментальним явищем, учений чи то робить

припущення, чи то доходить висновку: “Дещо від нарцисизму в психіці поета, поза сумнівом, було” (“Автопортрет”). При цьому як науковець з розвиненим варіабельним мисленням, як справжній учений-мислитель, він не виключає й альтернативного погляду на цю Шевченкову індивідуальну властивість: “Його пильне вдивляння в самого себе можна трактувати й інакше. Скажімо, як прояв української вдачі” (“Автопортрет”). Леонід Ушкалов постійно відшукує глибинно людське, сокровенно особистісне, іноді епатажно особистісне, що нуртувало у складному, подекуди суперечливому естві поета.

У своїй моноенциклопедії Леонід Ушкалов постійно прагне вирішити надзавдання: показати реального Шевченка в найрізноманітніших виявах – у побутових моментах, які його точували, в соціоментальних ситуаціях, у яких він опинявся, у тих життєвих мізансценах, які він сам, по суті, створював.

Оригінальне дослідження чи все ж таки об’ємніший формат?

Працю “Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання” також можна потрактовувати як завуальовану автобіографію ученого, як транснаукову форму нарації, у якій власне дослідження містить чи навіть розчинює у собі знаки автобіографічного. Цьому є суто логічне пояснення.

Грунтовне обсервування патернів, властивих натурі й творчості будь-якого потужного митця, мовби мимоволі провокує серйозного науковця зазирнути в себе – у власну життєву історію, пропонує або суб’єктивно, або неупереджено оглянути органіку своєї особистої специфікації. Вдумливий Леонід Ушкалов оформив це термінологічно, репрезентувавши вкраплення автобіографічного як “досвід самопізнання”.

Автобіографічних вкраплень у цій книзі чимало. Й у цьому, безперечно, містяться її додаткові когнітивні драфти.

Леонід Ушкалов неквапливо й ситуативно згадує окремі події свого життя, неквапно й принагідно ділиться своїми ціннісними уподобаннями. Автобіографічне може бути подано однією-двома репліками, може бути передано мікросюжетом, а може бути виражено доволі-таки цілісним фрагментом.

Про подію, яка передувала і, мовити б, спроектувала його науковий розвій, Леонід Ушкалов говорить у притаманній йому стислій манері, але при цьому добирає такий промовистий образ, який сповна передає його внутрішній стан у той час: “До своєї *almae matris* – Харківського університету – я потрапив прямісінько з війська. І вже невдовзі я відчув себе на сьомому небі” (“Університет”). Свої підходи в організації будь-якого процесу, в тому числі навчального й дослідницького, учений відверто виклав у зізнаннях: “Мені подобається, коли в усьому лад, і я терпіти не можу “барокової”

розхристаності... Коли на початку 1980-х я прийшов працювати на кафедру, то колеги називали мене “німцем” (“Акуратність”). Пригадуючи свої зустрічі й бесіди з професором Леонідом Ушкаловим у Харкові, передовсім хотів би виокремити “тиху” імпозантність його вигляду. Завжди ретельно виголений, коротка рівна зачіска, зібраний і зацікавлений погляд. Зазвичай у светрі, який комфортно сидить на ньому і який дуже пасував до його міцної невисокої статури. Говорить повільно, із паузами, акуратно добираючи слова. Слухає так само уважно, як і говорить. У очах легенько грають самоіронічні інтонації. Зовні мало емоційний, по-стоїчному витриманий.

Характеризуючи специфіку своєї чуттєвої, емоційної сфери, Леонід Ушкалов говорить, спираючись на етимологію власного прізвища та апелюючи до свого імовірного походження: “Я – не сентиментальний чоловік. Може, це тому, що в моїх жилах тече кров ушкалів, а то були такі люди, що їх не без підстав побоювались навіть відчайдухи-запорожці, які, здається, нікого на світі не боялись” (“Сентиментальність”). Тут доречно нагадати, що “ушкалами” в запорізькі часи називали річкових розбійників, які відзначалися особливою зухвалістю натур і безстрашністю своїх учинків.

Міститься в автобіографічних ремарках, нотатках Леоніда Ушкалова й суто родинне, точніше, родинно-корінне. У книзі “Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання” зустрічаємо родинний спогад ученого, у якому лунко звучить мемуарне начало, пробиваються свіжі паростки мемуарного письма. “Мій дід Микола був чудовим садівником, тому я змалечку знаю, що таке справжній хазяйський сад. Мені здається, я ще й досі пам’ятаю смак отих дідових яблук і груш, ще й досі бачу дідові щепи, коли на одному грушевому дереві-дичці було чи вже три, чи чотири різні сорти” (“Сад”). Одразу ж після цього Леонід Ушкалов узагальнює, додаючи: “А ще мені здається, що людина, котра ходить коло саду, – особлива. Це має бути добра людина” (“Сад”). Так спогад із дитинства плавнісінько перетікає у царину особистісного, ба навіть ціннісно-особистісного. Спостереження, міркування, заточені на автобіографічному, розосереджені впродовж усього фоліанту. Вони є репрезентативними передовсім тому, що в них Леонід Ушкалов виражає себе й своє бачення-розуміння життєвого потоку.

Зустрічаємо у книзі й такі фрагменти автобіографічного, точніше, автобіографічної прози, у яких індивідуально-ціннісне виявляє більш широкі, мовити б, основоположні засади й пріоритети вченого: “Змалечку й до сьогодні не зношу юрби. Може, це тому, що я, дякувати Богу, – сільська дитина, а значить, у моїй душі назавжди закарбувались тиша, спокій, настояний запах степу, відчуття первозданності світу й первородності самого себе. А потім, не пам’ятаю вже коли й чому, та напевно дуже рано, я зрозумів, що хочу жити за принципом

“мінус А”, тобто робити все не так, як усі...” (“Юрба”). Тут Леонід Ушкалов, по суті, виклав свій соціумний компендіум, у якому критичне ставлення до юрби умотивував власним рустикальним походженням. Проте, думається, в наведеному автобіографічному фрагменті в першу чергу виражається прагнення до нонконформізму на рівні як комплексу цінностей, так і специфіки життєповедінки. А нонконформізм зовсім не обов’язкового має бути зумовлений особливостями походження й середовищем перших років життя. Як би там не було, але внутрішня настанова “жити за принципом “мінус А” доволі логічно й природно узгоджується із світоглядним кодексом ученого, за яким “політика ніколи мене не вабила” і “я не люблю політику і політиків” (“Політика”).

Книгу “Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання” професор Леонід Ушкалов випустив майже 10 років тому – 2014-го. Проте й зараз її фактологія сприймається так само актуально, її спостереження є так само проникливими, її стильова культура є такою ж сучасною, її естетична аксіологія є такою ж динамічною, її концептуальний драфт залишається так само оригінальним, як і в рік публікації. Інакше кажучи, добре витримане вино з роками стає лише ціннішим. Оце і є справжній вінтаж. Хоча, мабуть, варто мовити точніше, – справжній інтелектуальний вінтаж.

Ярослав Голобородько,
доктор філологічних наук, професор